

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИНСТИТУТИ

ГУМАНИТАР ФАНЛАР КАФЕДРАСИ

СИЁСАТШУНОСЛИК

Фанидан

Р Е Ф А Р А Т

“Сиёсат – ижтимоий ходиса сифатида”

Мавзусига

**Бажарди: Иқтисодиёт ва бошқарув факултети Иқтисод 4-боқич 2-гурух
талабаси Турғунов Дониёр**

Қабул қилди: С. Қодиров.

АНДИЖОН-2014 йил

МАВЗУ: СИЁСАТ – ИЖТИМОИЙ ҲОДИСА СИФАТИДА

1. Сиёсатнинг келиб чиқиши ва табиати.
2. Сиёсатнинг тузилиши.
3. Сиёсатнинг функциялари.
4. Сиёсатнинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари билан ўзаро муносабатлари.

1. Сиёсатнинг келиб чиқиши ва табиати

“Сиёсат” тушунчаси биринчи мавзуда келтирилганидек, қадимги Юнонистонда (юнонча *полис* – шаҳар) пайдо бўлиб, у давлат бошқарувининг турли шаклларини англатган. Сиёсатга доир илк назарий қарашлар ҳам қадимги Юнонистонда Аристотелнинг “*Политика*” (“Давлатга нима тегишли бўлса – у ҳақда”) асарида яратилган. “Сиёсат” тушунчасини аниқлаштириш, уни мазмун-моҳиятини очиб бериш ва тадқиқ этиш узоқ даврлар мобайнида монархия, республика ва давлатнинг бошқа шакллари тадқиқ этиш, жамият ва давлатни бир-биридан ажратиш (Н.Макиавелли), черков институтлари (христианлик анҳаналари) ва фуқаролик жамияти (Ж.Локк), давлатни иқтисодий ва ижтимоий тузум билан ўзаро алоқадорлигини аниқлашга доир (А.Смит) илмий изланишлар жараёнида ўз тақомилига етди.

Қадимги даврлардан бошлаб шаклланган анҳаналарга мувофиқ сиёсат мазмунини давлат қудратининг манбаи – ҳокимият билан узвий равишда боғлаб келинди. Умуман, у даврлардаги давлатларда сиёсатнинг мазмуни ҳокимиятнинг ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа ресурсларини аниқлаш билан боғлиқ ҳолда талқин этилди. Шунингдек, сиёсат акторларининг ҳокимиятга доир ҳуқуқини ўрганиш, бошқаришнинг легитимлиги ва қонунийлиги мезонларини ўрнатиш, ҳукмдорлар ва уларга бўйсунувчилар ролларини ижро этиш хусусиятларини аниқлаш (Парсонс), ҳокимиятнинг гуруҳий асосларини ёритиш (Бентли) асносида сиёсатнинг моҳияти янада ойдинлаша бошлади.

Сиёсатни ўрганишнинг турли-туман усуллари ва ёндашувлари ичида функционал – мақсадли усул кенг тарқалди. Бу усул жамиятдаги ижтимоий ҳаётда яшашнинг у ёки бу маҳноларини изоҳлаб беришга асосланди. Бу жараёнда сиёсат тушунчаси қандайдир этикавий мақсадларни амалга оширишнинг шакли сифатида таҳрифлана бошланди (масалан, “англаб етилган адолатга мувофиқ бошқариш ёки фаровонликни ривожлантириш” (Платон); ёки “рационал тафаккурлашни амалга ошириш” (Гегел); “жамиятдаги кучларнинг ижтимоий мувозанатини ўрнатиш ва жамиятнинг бир бутунлигини ушлаб туриш ёки айрим кишиларнинг бошқалар устидан ўз ҳукмронлигини сақлаш воситаси” (Дебре); “қадриятларни тақсимлаш шакли” (Ласвелл) ёки “умумий иродаларни амалга ошириш” (Руссо) ва ҳоказо⁵⁰ .

Сиёсат ҳақида немис олими М.Вебер ҳам ўзига хос талқинларни амалга оширган. Унинг қуйидаги фикри сиёсатнинг моҳиятини очиқ беришга ёрдам беради: “Шу тариқа, сиёсат атрофлича муҳокама қилганда, давлатлар ўртасидами, давлат ичидами, одамлар гуруҳлари ўртасидами, ҳокимиятда иштирок этишга интилиш ёки ҳокимиятни тақсимлашга таҳсир кўрсатишга интилиш демакдир⁵¹ .

Инсониятнинг дастлабки ривожланиш даврида, яҳни ҳали жамиятдаги турли манфаатларни кескин бир-бирига қарама-қарши қўйиш, ишлаб чиқаришда ўзини ўзи ташкил этиш, маҳсулотларни тақсимлаш механизмлари пайдо бўлмаган, диний ақидапарастлик, урф-одатлар ва хулқий муносабатлар ҳукмрон бўлган даврда кишилар ўз манфаатларини қондириш жараёнларини табиий ҳолатдан келиб чиқиб мувофиқлаштирган эди. Лекин моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, ижтимоий ва демографик сафарбарликнинг кучайиши, жамиятда ижтимоий, этник ва диний дифференциациянинг ўсиши натижасида бу табиий мувофиқлаштириш ўз қобилиятини йўқотиб қўйди. Турли-туман инсоний алоқалар ва муносабатлар натижасида жамиятни бузиш хавфини келтириб чиқарувчи ўзига хос ихтилофлар, ўзаро келиша олмайдиган манфаатлар мажмуалари пайдо бўлди. Шу билан бирга,

бу даврда гуруҳий манфаатларни қондиришга интилишлар шароитида жамиятнинг бутунлигини сақлаш энг катта ва хавфли муаммолардан бирига айланди.

Ана шу тарихий заруратлар оқибатида жамиятда ўзига хос ижтимоий институтлар шаклланиб борди. Бу институтлар аҳоли барча табақалари ижтимоий ҳуқуқлари шакллари пайдо бўлган заруратлар даражасига кўтарилган умуммажбурий асосдаги итоатда туриб тутиш воситалари функцияларини бажара бошлади. Давлатга хос ошкора ҳокимият тартиботларининг пайдо бўлиши билан гуруҳлараро муносабатларни мувофиқлаштиришнинг сифат жиҳатдан юқори поғонаси - ижтимоий ҳокимият шаклланди. Шу тарзда идора қилувчи гуруҳлар ва уларнинг ижтимоий уюшмалари таркиб топди. Бу жараёнлар ўз ўрнида ижтимоий муносабатларнинг сиёсий даражасини яратди. Натижада, жамиятнинг бир бутунлигини уруғчилик асосида ташкил этишга уринишларга чек қўйилди.

Сиёсатнинг жамиятда намоён бўлиши учун алоҳида шахсларнинг манфаатлари бир бутун гуруҳда ифодаланиб, бу манфаатлар бошқа гуруҳлар манфаатлари билан зиддиятга киришиши лозим эди. Ана шунда бу икки гуруҳлар ўртасидаги муносабатларга учинчи гуруҳ – давлат ҳам тортилади. Давлат воситасида ижтимоий муносабатлар мувофиқлаштирилади, шу туфайли жамиятда сиёсий муносабатлар намоён бўлади. Ана шу тарзда сиёсат гуруҳий муносабатларнинг бир тури сифатида пайдо бўлади. Агар қайси ерда ижтимоий табақалар, миллатлар ёки бошқа ижтимоий гуруҳлар ўз манфаатларини амалга ошира бориб, аҳолининг бошқа табақалари ижтимоий имкониятларини ўзгаришига таҳсир қилса, ўша ерда давлат ҳокимияти ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришга тортилади, беихтиёр сиёсий муносабатлар жараёни рўй бера бошлайди.

Ижтимоий табақалар ва гуруҳлар давлатдан ташқари бўлган ҳолатида ўзларининг мувофиқлаштириш ресурсларини тугатган бир пайтда давлатга воситачилик қилиш учун “ижтимоий буюртма”лар беришга эҳтиёж сезади (масалан, иқтисодий ўз-ўзини бош-

қариш, инсоний кооперациялар, ахлоқ меҳёрларига таҳсир ва ҳ.к.) . Шунинг учун ҳам ижтимоий гуруҳларнинг доимо ҳам сиёсий фаолият кўрсатиши шарт эмас. Кўпинча, бундай ҳолат ижтимоий хулқ-атворнинг ўзига хос, кутилмаган шакли сифатида рўй бериши мумкин. Бу ўз ўрнида гуруҳлараро муносабатларнинг сиёсий даражаси ҳар қандай ижтимоий тизим учун ҳам шарт эмаслигини англатади.

Ижтимоий муносабатларнинг сиёсий характери гуруҳлар ва ижтимоий бирликларни ҳокимиятга тааллуқли манфаатларини баҳолаб боришни тақозо этади. Бошқача айтганда, хатти-ҳаракатнинг сиёсий мотивацияси фақат гуруҳ томонидан умуман (сиёсий дастурлар, мақсадлар, мафкуралар даражасида) , ёки унинг ҳар бир вакиллари билан алоҳида (маҳлум бир гуруҳга тааллуқли эканлигини англаш йўли билан, яҳни сиёсий ўз-ўзини айнанлаштиришни аниқлаш) амалга оширилаётган манфаатларни ўзига хос тарзда англаб етиш жараёнида шаклланади.

Ижтимоий эҳтиёжларни сиёсий англаб етиш моҳияти манфаатларни гуруҳий характерини тушунишдан, уни бошқа гуруҳий субъектлар сўровлари билан қиёслашдан, шунингдек, бу бирликлар даҳволарини татбиқ қилиш ва келишиш жараёнларига давлат аралашувининг даражалари ва воситаларини аниқлашдан иборатдир. Бошқача сўзлар билан ифодалаганда, манфаатларни сиёсий англаб етиш – унга давлат ҳокимияти аралашувисиз амалга ошириб бўлмайдиган мазмунларни ажрата олиш қобилиятини шаклланганлиги деганидир.

Шу тарзда сиёсий онг гуруҳларнинг бошқа субъектлар ва ҳокимият институтлари билан мулоқотларда иштирок этиши учун уларнинг ижтимоий эҳтиёжларини расмийлаштиради ва бир тизимга солади. Сиёсий ҳаёт субъектларининг бундай онгли равишдаги тайёргарлиги зарурияти принципиал характерга эгадир. Таниқли АҚШ сиёсацхуноси Роберт Далғ “сиёсий” ва “носиёсий” қатламларни бир-биридан ажратиб кўрсатиб, бу билан субъектларнинг ҳокимият институтлари билан ўзаро характери даражаларини ўзаро фарқланишларини ҳам аниқлаган эди⁵² .

Сиёсатнинг замонавий талқинлари Р.Арон асарларида янада такомиллашди. У сиёсат тушунчасини жамиятнинг барча жабҳалари билан алоқадорликда таҳлил қилишга ҳаракат қилди. У “сиёсат” тушунчасини бир-биридан фарқланишини чуқур тадқиқ этиб, қуйидаги фикрларни билдирган эди: “Биринчи фарқланиш шу билан боғлиқки, “сиёсат” сўзи инглиз тилига ҳар бири ўз мазмунига эга бўлган иккита сўзга таржима қилинади. Инглизлар амалда сиёсатни “ъолисй” ва “ъолитисс” сўзлари билан ифодалайди – французлар унисини ҳам, бунисини ҳам “сиёсат” деб атайдди. Ўолисй – концепция, ҳаракат дастури, бу ҳолда у ҳаракатда, бир одамнинг, одамлар гуруҳининг, ҳукуматнинг хатти-ҳаракати... Шу тариқа, “сиёсат” сўзи ўзининг биринчи аҳамиятига биноан – бу дастур, хатти-ҳаракат усуллари ёки одам ёки одамлар гуруҳи томонидан бирон-бир муаммо, ҳамжамият олдида турган муаммолар йиғиндисига нисбатан амалга ошаётган хатти-ҳаракатнинг ўзидир. Сиёсат иккинчи маҳнода (инглизча “ъолитисс”) турли сиёсий йўналишларда қарама-қарши курашаётган ёки рақобатлашаётган (ъолисй аҳамиятига молик равишда) ижтимоий ҳаёт соҳасига тааллуқлидир. Сиёсат соҳаси – бу шахсий “ъолисй”га эга бўлган, яҳни ўз мақсади, манфаатлари ва ўз дунёқарашига эга бўлган, ичида шахслар ва гуруҳлар ўзаро курашаётган жамулжамликдан иборатдир”.

Шу билан бирга, Р.Арон сиёсатни инсонга, инсонлараро муносабатлар мавжуд бўлишига, инсонларни ҳамжамиятга уюшиб яшашига боғлиқ ҳолда талқин этади: “Инсонлар ўртасидаги ҳар қандай ўзаро хатти-ҳаракат ҳокимият мавжуд бўлишини тақозо этади; шу тарзда, сиёсатнинг моҳияти ҳокимиятни амалга ошириш ва идора этувчиларни танлаш йўлидан иборатдир.

Сиёсат – ҳамжамиятнинг бош характерли белгисидир, зеро, у инсонлар ўртасидаги ҳар қандай ўзаро хатти-ҳаракатлар шарт-шароитларини белгилаб беради. Сиёсат – авваламбор, юнонча “ъолитеиа” сўзининг таржимасидир. Бу сўз юнон тилида полис режими, деб аталиб, у бутун бир ҳамжамиятни уюштиришнинг ажралиб турадиган белгиси, раҳбарликнинг ташкил этиш йўли

мазмунини англатадиган тушунчадир. Агар сиёсат ўз моҳиятига кўра ҳамжамият тузуми ёки уни уюштириш йўли бўлса, унинг тор ва кенг маҳнолардаги характерли белгилари намоён бўлади. Сиёсат тор маҳнода – бу идора этувчиларни ва ҳокимиятни амалга оширишни белгилаб берадиган ўзига хос тизимдир; лекин, шу билан бир вақтда, у ҳар бир ҳамжамият ичидаги шахсларнинг ўзаро хатти-ҳаракатларининг рўй бериш тарзидир. Сиёсатнинг иккинчи белгиси биринчисидан келиб чиқади. Ҳар бир жамиятнинг ўз режими мавжуд, лекин жамият режимларнинг турли-туманлигини, шунга мутаносиб равишда турли-туман муаммоларнинг пайдо бўлишини тан олмаса, ўзини ўзи англай олмайди. энди сиёсат – хатти-ҳаракат дастури ва сиёсат – соҳа ўртасидаги фарқлар ойдинлашади. Сиёсат ўзининг биринчи аҳамиятига биноан ўзини турли йўллар билан намоён этади: ўз қўлида ҳокимиятни тўплаган ва уни амалга ошираётган Р сиёсати; ҳокимиятга эга бўлмаган, лекин унга эга бўлишдан умудвор бўлганлар сиёсати; ўз сиёсий мақсадларини амалга оширишга интилаётган ва ўз шахсий усуллари қўллашга мойил бўлган шахслар ёки гуруҳлар; ва ниҳоят, тузумни ўзини ўзгартиришга интилаётганлар сиёсати. Буларнинг барчаси – гап режимнинг ички вазифалари тўғрисида ёки унинг ўзини яшаши билан боғлиқ мақсадлари тўғрисида кетишига боғлиқ ҳолдаги тор ёки глобал хатти-ҳаракатлар дастуридан бошқа нарса эмас. Мен юқорида қайд этиб ўтганимдек, сиёсат нафақат ижтимоий жамулжамликнинг бир қисмини, балки ҳамжамиятнинг бутун қиёфасини характерлайди”⁵³.

Ҳозирги даврга келиб сиёсацхунослик фанида сиёсат тушунчасига турли нуқтаи назарларни ўрганиш асосида аниқлик киритиш назарияси шаклланди. Бу каби турлича талқинлар Буюк Британиянинг Уебст луғатида “Сиёсат нима?” деган савол асосида қуйидаги таҳрифлар келтирилган:

Сиёсат – ахлоқнинг давлат ва жамиятга дахлдор қисми бўлиб, ҳукуматнинг шахс олдидаги ахлоқий-маҳнавий мажбуриятларини ўз ичига қамраб олади.

Сиёсат — сиёсий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси ва сиёсий амалиётдир.

Сиёсат — бир-бири билан рақобатдаги манфаатлар гуруҳлари ўртасидаги мусобақадир.

Сиёсат — нодавлат ташкилотларнинг ҳукумат устидан назоратни кенгайтириш мақсадидаги хатти-ҳаракатларидир.

Сиёсат — жамиятни бошқариш билан боғлиқ фаолиятдир.

Сиёсат — алоҳида шахснинг сиёсий тамойиллари, маслаклари, мулоҳазалари ёки майллари мажмуасидир.

Сиёсат — жамиятдаги инсонлараро ўзаро таҳсир қилиш ва низоли муносабатлар йиғиндисидир.

Сиёсат — етакчилар ва уларга эргашувчилар ўртасидаги муносабатдир.

Ўзларининг сиёсий ҳокимият воситасида қондирадиган манфаатларини англаб етиш учун қобилияти бўлмаган кишилик бирликлари ўз хусусий элиталарининг мутеларига ёки бошқа сиёсий субъектлар манфаатларини қондириш воситасига айланади ва уларнинг устомонлиги қурбони бўлади. Собиқ иттифоқ даврида ишчилар синфи ана шундай қурбонлардан бирига айланган эди.

Манфаатларни сиёсий англашнинг мазмунли муносабатлари давлат ҳокимиятидан фойдаланиш воситалари ва мақсадларини ишлаб чиқишда (ёки ҳокимиятга таҳсир этишда), иттифоқчилар ва мухолифат билан ўзаро муносабатлар меҳёрларида ёки, қисқача айтганда, гуруҳлар ижтимоий эҳтиёжларини татбиқ қилишга қаратилган сиёсий иродани шакллантиришда ифодаланади.

Сиёсий хатти-ҳаракатнинг шаклланиши босқичида манфаатларни баҳолаш жараёнлари рўй бериб, унда субъектнинг ўзбошимчалик қилиши имкониятларининг пайдо бўлиши хавfli ҳолатдир. Ижтимоий имкониятларни ошириб ёки камайтириб кўрсатиш, гуруҳий иродаларни шакллантиришдаги хатолар, мухолифат имкониятларини тўғри баҳоламаслик кабилар инсон эҳтиёжлари сиёсий қиёфасини жиддий бузиб кўрсатиши мумкин. Агар гуруҳий манфаатларни баҳолашда давлат хатоликларга йўл қўйса, бу ҳолат сиёсий мувофиқлаштириш объектларини ўзбошимчалик билан

танлашда ёки бошқаришнинг тўғри келмайдиган воситалари ва усуллари қўллашда кўринади. эҳтиёжлар ва уларни сиёсий баҳолашлар ўртасидаги фарқланишлар қанча катта бўлса, сиёсий мувофиқлаштиришдаги сунҳийлик шунча юқори бўлади, сиёсий мақсадларни идеаллаштиришга ҳам кенг йўл очилади.

Сиёсий аҳамиятга эга манфаатларни англаш характери бевосита сиёсий соҳа чегаралари билан боғлиқдир ёки, бошқача айтганда, сиёсат онгли равишда давлат-ҳокимият мувофиқлаштирадиган объектлар сонини кўпайтириш ёки озайтириш имкониятларига эгадир. Шунинг учун ҳам француз олими Г.Ерме шундай деб ёзган эди: “... энг яхши ҳукмдор – бу давлатнинг ўзича жамият манфаати деб фуқаролар иродасига зид равишда амалга оширадиган ниятларидан фуқароларни ҳимоя қиладиган ҳукмдордир”⁵⁴.

Шу тарзда сиёсатни ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига кириб бориши (яъни, инклюзивлик хусусияти) сиёсий онг характери ва сифатига боғлиқдир. Бошқача айтганда, сиёсат уларга боғлиқ ҳолда инсоний муносабатларнинг бошқа ижтимоий мувофиқлашувчи соҳаларига ҳам ўз ўрнини бўшатиб бериши мумкин. Шунинг учун ҳам демократик жамиятлар доимо сиёсатнинг ижтимоий ҳаётга сунҳий равишда кириб келишига йўл қўймаслиги, сиёсий ироданинг манфаатлар ва соғлом фикрлашдан устувор бўлишидан сақланиш муаммоларини ҳал қилишга мажбурдир.

Гуруҳлар ўзаро сиёсий ҳаракатларининг онгли тарзда рўй бериш табиати, мураккаб иродаларни тизимларга солишнинг объектив эҳтиёжлари ўз функцияларини амалга оширишда кўпроқ сиёсий элиталар билан боғлиқ бўлган сиёсатнинг ўзига хос субъектлари бўлишини тақозо этади. Функционал нуқтаи назардан қараганда элита профессионал фаолият эвазига ижтимоий жараёнларни мувофиқлаштирувчи бошқарувчилар қатламидир (стратасидир).

Кўпчилик назариётчилар элитанинг сиёсий курсни шакллантириш, гуруҳлар ўзаро ҳаракатларини, кишиларни давлат билан алоқаларини ташкил этиш соҳасидаги ўрнини тан олган ҳолда сиёсатни жамиятга раҳбарлик қилиш ва бошқариш “санҳати” соҳасига мансуб деб биладилар. Лекин сиёсат табиатини холисона

тушуниш учун элита томонидан амалга оширилаётган функциялар қанчалик муҳим бўлмасин, унинг фаолияти бу соҳадаги барча зарурий ролларни ўйнашни қамраб ололмайди.

Элитар концепциялар тарафдорлари, “вакиллик тизими”, шунингдек бошқа назарияларнинг идора этувчи гуруҳларни ноёблигини даҳво қилувчи фикрларига қарама-қарши ҳолда шунини айтиш лозимки, сиёсий жараён учун электоратнинг функциялари ҳам элитаникидан қолишмайдиган муҳим заруриятдир.

Аҳоли гуруҳларидан бири жамиятни бошқаришга доир махсус функцияларни амалга ошириши (элита ёки лидерлар), бошқаларининг функцияси эса нафақат бўйсуннишдан иборат бўлиши, балки уларнинг элита доираларини танлашига ва бу элитани амалга ошираётган фаолияти мазмунига катта таҳсир қилиши (омма, электорат) сиёсатни фақат бошқарувчилар ва бошқарилувчилар ўзаро ҳаракати ва ўзаро иштироки уйғунлиги шаклида рўй беришини характерлайди⁵⁵.

Сиёсат нафақат онгли, балки стихияли ҳаракатлар, нафақат рационал, балки иррационал ҳодиса ва сиёсий хатти-ҳаракат шаклларида ҳам рўй бериши мумкин. Сиёсатни ташкил этувчи бу “моддиётлар”нинг ўзаро муносабатлари ва мувофиқ келиши омманинг ўзгарувчан омилларга эгаллиги сабабли ҳам кўплаб шарт-шароитларга узвий равишда боғлиқдир.

Ҳозирги даврга келиб фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат шароитида сиёсий тизимларнинг тубдан демократиялашуви ва глобаллашувининг авж олиши, давлат ҳокимияти органларини номарказлаштириш, сиёсий муносабатларни либераллаштириш натижасида сиёсатнинг мазмун-моҳияти ва унга амал қилишга доир қатор янги назарий қарашлар шаклланди. Ривожланган мамлакатларда сиёсатнинг асосий мақсади ва вазифаси шахсга, унинг манфаатлари ва фаровонлигини таҳминлаш асносида белгилана бошланди. Бу янгилик асосига фуқароларнинг сиёсий жараёнлар ва сиёсий қарорлар қабул қилишдаги кенг иштирокини таҳминлаш эҳтиёжларини пайдо бўлиши ҳам сабаб бўлди.

Таниқли инглиз сиёсацхуноси эндрю Хейвуднинг фикрича, умуман “сиёсат шундай бир жараён бўлиб, унинг доирасида одамларнинг ўз хусусий ҳаётлари меҳёрларини ташкил этиш, сақлаш ва бойитиш амалга оширилади. Сиёсат конфликт (сонфлист) ва ҳамкорлик (соўератион) каби ҳодисалар билан узвий равишда боғлиқдир. Шунинг учун ҳам, бир томондан, жамиятда мавжуд бўлган фикрлар, эҳтиёжлар ва манфаатларнинг бир-бирига тўғри келмаслиги ўзаро келишмовчиликларга айланади, бошқа томондан, ҳаммага Маълумки, бу ҳолатни ўзгартириш учун ёки жуда бўлмаса, уни сақлаб туриш учун ҳамкорликка зарурият туғилади. Бундан Ханна Арендт таклиф этган сиёсий ҳокимиятнинг “ҳам-фаолият” қабилидаги таҳрифи келиб чиқади. Бу каби барча сабаблар туфайли сиёсатнинг моҳиятига аксарият ҳолатларда конфликтларни ҳал этиш жараёни — манфаатлар ва фикрлашлардаги келишмовчиликларни яраштириш жараёни сифатида қаралади. Шунингдек, сиёсатга нисбатан кенг ёндашувда уни фақат конфликтларни ҳал этиш, деб эмас, балки уларни ҳал этиш йўлларини излаш деб ҳам қараш керак. Чунки жамиятдаги барча конфликтлар ҳал этилади ёки ҳал этилмайди. Шундай экан, муқаррар равишда бир томондан, ижтимоий турли-туманлик (одамлар бир-бирларига ўхшамайди) , иккинчи томондан, ижтимоий ресурсларнинг тақчиллиги (ҳеч қачон барча нарсалар барчага етмайди) туфайли ҳам сиёсат инсоний жамиятнинг ажралмас таркибий қисмидир.

...Ҳозирги кунга қадар энг обрўли арбоблар ҳам сиёсий фан предмети нима эканлигига доир ўзаро келиша олмай яшаб келаётганлиги мураккаб муаммога айланди. Сиёсат турлича йўллар орқали талқин этилмоқда — ҳокимиятни юбориш, жамоавий қарорлар қабул қилиш, тақчил ресурсларни тақсимлаш, манипуляция тизими ва ҳоказо. Бизнинг ишимизда эса сиёсатнинг, хусусан, ҳаётнинг умумий тарзини яратиш, сақлаш ва бойитиш сифатидаги таҳрифига устуворлик берилади”⁵⁶ .

Е.Хейвуд ўз нуктаи назаридан келиб чиқиб, сиёсатга нисбатан қуйидаги йўналишларнинг ҳар бирини атрофлича талқин этади:

- сиёсат давлат бошқаруви санҳати сифатида;
- сиёсат ижтимоий жараён сифатида;
- сиёсат келишув ва консенсус сифатида;
- сиёсат ҳокимият ва ресурсларни тақсимлаш сифатида.

Кейинги мавзуларда бу йўналишларнинг моҳияти ва аҳамиятига доир турли назарий қарашлар таҳлил қилинади.

2. Сиёсатнинг тузилиши

Жамият ҳаётининг сиёсий соҳаси жамиятнинг бир бутунлигини сақлаш, унда пайдо бўлиб турадиган зиддиятларни ўзаро мувофиқлаштириш мақсадидан келиб чиққан ҳолда мажбурлаш воситасида ижтимоий куч ишлатиш қобилиятига эга бўлган, шу билан бирга, давлат ҳокимиятининг бошқа институтлари аралашувини тақозо этадиган ижтимоий ва миллий бирликлар ижтимоий аҳволи ва ҳолатига дахл қиладиган гуруҳлар манфаатларини амалга ошириш билан боғлиқ жараёнларда пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам *сиёсат* – асосан гуруҳлар ўртасидаги ижтимоий аҳамият касб этадиган талаблар ва эҳтиёжларни амалга ошириш учун ҳокимият институтларидан фойдаланишга доир мақсадларга йўналган муносабатлар соҳасидир.

Сиёсат маҳлум тузилишга эга бўлиб, у қуйидаги таркибий қисмлардан иборатдир:

1) *Сиёсий муносабатлар*. У жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар ва ҳокимият институтлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг барқарорлиги характери ифодалайди. У ўз мазмунига биноан элиталар ва электорат, элиталар ва аксилелиталар, етакчилар ва турли қўллаб-қувватлаш гуруҳлари, ижтимоий ва миллий бирликлар, турли манфаатлар гуруҳлари ва сиёсий институтларнинг турли-туман шакллардаги ўзаро ҳаракатларини характерлайди. Сиёсий ҳаётнинг муҳим кўрсаткичларини ифодалашда давлат ҳокимияти соҳасида устунлик қилишни ифодаловчи қуйидаги сиёсий муносабатлар характерлидир: сиёсий ҳукмронлик учун муросасиз кураш ёки давлат авторитети ва итоат эттиришдан оптимал фойдаланиш мақсадларидаги барча ижтимоий

табақалар интилишларининг онгли равишдаги ҳамкорлик учун ўзаро уюшуви, фуқаролар тинчлиги ёки уруш, барқарорлик ёки инқирозлик ҳолати;

2) *Сиёсий онг*. У кишиларнинг ҳокимият аҳамиятига молик бўлган манфаатларини англаб етган ҳолатидаги муносабатларини сиёсий ҳаёт билан узвий боғлиқлигини ифодалайди. У ҳокимиятнинг мувофиқлаштирувчилик самарадорлиги ва кучини аниқлаб боровчи барча асосий ва аҳамият касб этадиган сиёсий муносабатларни ифодаловчиларни, шунингдек, субъектларнинг ҳокимият масаласидаги ўзаро боғлиқлигини характерлайди. Сиёсий онгнинг ўрни ва роли нуқтаи назаридан қараганда, ҳар қандай сиёсат сиёсий қарашлар ва идеаллар, дастурлар ва мақсадлар, кишилар ҳуқидаги меҳёрлар ва кўрсатмалар, ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органлари, элитани рекрутлаштириш механизмларини муттасил равишда мужассамлашуви ва институтлашувидан бошқа нарса эмасдир;

3) *Сиёсий ташкилот*. У ҳокимият институтларининг ижтимоий жараёнларни мувофиқлаштириш ва бошқариш марказлари сифатида характерланадиган ролидир. Турли ижтимоий табақалар ва жамият сиёсий манфаатларини ифодаловчи қонун чиқарувчи, ижроия, суд ҳокимиятлари органлари мажмуи, партиявий ва ижтимоий-сиёсий институтлар, турли таҳсир кўрсатиш гуруҳлари ва бошқа бўғинлар сиёсатнинг ташкилий қобирғаси ҳисобланади. Сиёсий ташкилотлар аҳолининг ҳокимиятга доир иродаларини мужассамлаштиради, уни бошқарув қарорларида ифода этади, шу тариқа, барча сиёсий жараёнлар учун маҳлум бир йўналишлар бахш этади⁵⁷.

Сиёсатда бундай тузилмавий унсурларнинг ўзаро хатти-ҳаракати ва уларнинг мавжудлиги уларнинг ички бир бутунлигини таҳминлайди, шу билан бирга, сиёсатни жамиятда маҳлум функцияларни бажариши учун шарт-шароитлар яратади.

3. Сиёсатнинг функциялари

Сиёсий фанларга мувофиқ сиёсатнинг турли-туман функциялари мавжуддир. Олимлар бу функцияларни турлича таҳрифлайдилар. Ҳозирги давр сиёсацхунослигида шаклланган характерли нуқтаи назарларни умумлаштирганда, сиёсатнинг функциялари қуйидагилардан иборатдир:

- жамиятнинг барча ижтимоий табақалари ва гуруҳларининг ҳокимиятга боғлиқ манфаатларини ифода этади. Бу маҳнода сиёсат кишиларга ўз эҳтиёжларини қондиришлари ва ижтимоий мақомларини ўзгартиришлари учун қўшимча имкониятлар бериш воситасидир;

- сиёсат фуқаролар манфаатларини фаоллаштириш, зиддиятларни очиб бериш, мақсадларни қўлга киритиш жараёнини кузатиб бориш натижасида жамиятда пайдо бўлган зиддиятларни ўзаро мувофиқлаштиради ва келиштиради, уларни давлат ва фуқаролар ўртасидаги маҳрифий ва маданий мулоқотлар оқими сари йўналтиради. Шунинг учун ҳам Платон сиёсатни “биргаликда яшаш санҳати” деб бежиз айтмаган;

- сиёсат ижтимоий мажбурлаш воситасидан фойдаланиш имкониятини назарда тутган у ёки бу аҳоли табақалари ёки барча социумнинг бир бутун манфаатларидан келиб чиқадиган ижтимоий ва сиёсий жараёнларга раҳбарлик қилиш ва бошқариш, яҳни зиддиятларни мувофиқлаштириш ва келиштиришга доир ўзига хос функцияни бажаради;

- сиёсий ва ижтимоий жараёнларни мувофиқлаштириш ва бошқариш асносида аҳоли турли табақаларининг манфаатларини бир бутун манфаатлар тизимига келтиришнинг устуворлигига муҳим аҳамият бериш асосида уларни интеграция қилишни мўлжаллайди. Сиёсат ижтимоий тизим бир бутунлигини, ижтимоий тартибни (хаттоки идора этиш режимлари ўзгарганида ҳам) таҳминлайди;

- сиёсат шахсни ижтимоийлаштиришнинг муҳим воситаси, уни ижтимоий муносабатларнинг мураккаб оламига олиб кирувчи омилдир. Сиёсат соҳасида шахснинг ижтимоий фаоллигининг устувор мотиви – бу унинг муҳитга мослашуви эмас, балки шахс-

нинг ўзгариш ва такомиллашиш эҳтиёжларидир. Шу тариқа, инсон сиёсат воситасида ўзининг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш, ҳозирги замон дунёсини реал тасаввурлаш қобилиятига эга бўла олади. Ана шу сабабли ҳам сиёсат ўзига хос бўлган инсонни камолотга етказиш функциясини ҳам бажаради. У шахсга ўзини мустақил ижтимоий фаол мавжудот сифатида ривожланиш имкониятларини яратиб беради;

-сиёсат фуқароларнинг индивидуал мақсадлари ва гуруҳий манфаатларини амалга оширишга имкониятлар яратиб, жамият ва шахснинг ижтимоий ривожланишини янгиланиб туришини (инновациясини) тахминлайди. Бошқача айтганда, жамият сиёсий мувофиқлаштириш усулларида фойдаланган ҳолда ҳаётни ижтимоий ташкил этишнинг янги шакллари барпо этади, инсон ва табиат, халқлар ўртасидаги муносабатларни кенгайтириш учун шарт-шароитларни яратади.

Албатта, юқорида келтирилган фикрлар сиёсатнинг энг асосий функцияларига доирдир. Чунки сиёсат нафақат аниқ кўзга ташланиб турган, очик ифодалаган функцияларни, шунингдек, латент (яширин) функцияларни ҳам бажариши мумкинлигини АҚШ олими Р.Мертон қайд этган эди. Тирик организмларда бўлгани каби у ёки бу жамиятларда сиёсатнинг маҳлум функциялари ривожланмаган характер касб этиши мумкин. Масалан, жамиятнинг у ёки бу соҳаларига давлат аралашувининг ижобий натижаларини тасаввур қила олмаслик ҳолати сиёсатни ижтимоий жараёнларни бошқариш имкониятларидан бутунлай ёки тўла маҳрум қилиб, уни юз бераётган ҳодисаларга нисбатан доимо кечикиб муносабат билдирадиган ҳолатга солиб қўйиши мумкин⁵⁸. Шунинг учун ҳам сиёсатнинг асосий функцияларини амалга ошиш (ёки амалга ошмаслик) характерининг етуклиги ва ривожланганлиги тўғрисидаги тасаввурга эга бўлишга зарурият туғилади.

4. Сиёсатнинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари билан ўзаро муносабатлари

Сиёсат табиатини тушуниш уни жамият ҳаётининг бошқа соҳалари билан алоқаларини ўрганишни тақозо этади. Сиёсат иқтисод, ахлоқ, ҳуқуқ, руҳшунослик, бадий маданият кабилар таҳсирини ҳис этади, шунингдек, унинг ўзи ҳам ана шу ва бошқа инсон фаолиятига доир соҳаларга таҳсир қилади. Сиёсат ўзининг тузилмаси ва моҳиятини тўла очиб берадиган маълум белгилар ва хусусиятларга эгадир.

Маълумки, сиёсий фикрлашлар жараёнида сиёсатни жамият ҳаётининг бошқа соҳалари билан боғлаш секинлик билан англаб етилган. Қадимги Грециядан то янги давргача сиёсатни

ижтимоий организм бир бутунлигини таъминловчи ўзига хос социум ва инсон ўзаро муносабатларининг барча шакллари камраб олувчи, инсон фаоллигининг умумий универсал шакли сифатидаги қарашлар ва шарҳлашлар ҳукмрон бўлиб келди. Фақат Н.Макиавелли, Ж.Локк ва Т.Гоббс асарлари билан боғлиқ ҳолдагина сиёсатни фуқаролик жамиятидан ажратган ҳолда ва уни ҳаётнинг бошқа соҳалари билан боғлиқ тарзда тушуниш даври бошланди.

Сиёсий фикрлашнинг турли йўналишлари ва мактаблари сиёсатнинг бошқа ижтимоий соҳалар билан муносабатлардаги ролини турлича талқин этиб келди. Баҳзи мутафаккирлар сиёсатнинг етакчи соҳасини “инсоний ҳаёт фаолияти” билан (Моска) боғлайди; бошқалари уни “иқтисодга боғлиқ бўлган иккинчи даражали ҳодиса”, деб билади (Маркс) ёки уни “ҳуқуқ” (Гоббс) , “ахлоқ” (Аристотел) ёки “дин” (диний-теологик анҳаналар), деб билади; учинчи йўналиш эса сиёсатни инсон фаолиятининг барча бошқа турлари билан қориштириб, шу тариқа, бошқа ижтимоий соҳалардан айри эканлигини билиб бўлмайди, деган фикрда қолади (Фрэнд) ; тўртинчи йўналиш вакиллари эса уни нисбатан автоном бўлган, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан тенг ҳуқуқли йўналиш сифатида талқин этади.

Сиёсатнинг бошқа ижтимоий соҳалар билан муносабатларини аниқлаш ва тушуниш икки томонлама характер касб этди. Жумладан, реал ҳаётда сиёсатнинг иқтисод, ҳуқуқ, дин ва ҳаётнинг

бошқа соҳалари билан ўзаро муносабатлари сабаб-оқибатли ва функционал характер касб этди.

Сиёсатнинг сабаб-оқибатли характери воситасида сиёсий жараёнларнинг детерминаллашганлиги, унинг келиб чиқиши ёки оқими характерининг қандайдир носиёсий (иқтисодий, мафкуравий, маданий ва бошқа) омиллар билан боғлиқлиги очиб берилади. Масалан, давлат ҳокимиятини фуқароларнинг мулкӣй ва ижтимоӣй аҳволига боғлиқ эканлиги тўғрисидаги ғояни дастлаб Аристотелг илгари сурган эди. Асрлар давомида бу ғоя бошқа олимлар томонидан ривожлантирилди. Масалан, Адам Смит сиёсий муносабатлар иқтисодий тузумга мувофиқ бўлиши лозимлиги ғоясини ишлаб чиқди.

Марксистик доктринадаги иқтисодий детерминизм ғояси сиёсатнинг мазмунини саёзлаштириб ва унинг шаклини моддий муносабатларнинг бошқача тури, деб билади, сиёсат функцияларини гўёки ундан устунлик қилувчи иқтисодий уклад ривожланишини тахминлаш билан чеклайди. Иқтисодни шу тарзда детерминациялаштиришнинг мутлақлаштирилишини шу билан изоҳлаш мумкинки, марксизм кишиларнинг сиёсий ҳаётдаги иштирокларининг идеал мотивларини материалистик талқин қилишга ҳаракат қилиб, нафақат бошқа ижтимоӣй соҳаларнинг (маҳнавӣй, динӣй, ҳуқуқӣй ва бошқ.) тахсирини инобатга олмади, балки сиёсий иштирокнинг индивидуал ва социомаданий механизмлари тўғрисидаги тасаввурларни ҳам кескин тарзда сийқалаштирди.

Марксизм детерминацияловчи алоқаларни сунҳӣй тарзда бўрттириб, ошириб кўрсатиш ва илмӣй фикрлашда сиёсатни иқтисодга боғлиқ қилиб қўйиш билан бир қаторда, бу масалада яна бошқа томонга оғади — сиёсатни ўз ўзини детерминацияловчи ҳодиса сифатида талқин қилиб, сиёсатнинг ижтимоӣй ҳаётнинг бошқа соҳаларига тахсир кучини йўққа чиқаради. Бундай ёндашувлар “идора этувчи синф”да ёки элиталар хусусиятларида “сиёсийликнинг” бош манбаларини кўрадиган элитар концепцияларга ёки “ифлос” сиёсат ва “тоза” ахлоқнинг

принципиал бир-бирига қўшилмаслигига доир баҳзи назарияларга хосдир.

Ўз навбатида, сиёсатнинг ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан ўзаро функционал алоқалари ва муносабатлари уларнинг ўзаро бир-бирлари билан боғлиқлигини ифодалайди, шу билан бирга, улар ижтимоий жараёнларни мувофиқлаштиришнинг нисбатан мустақил тизимларидир. Бошқача айтганда, турли соҳаларнинг функционал муносабатлари жамиятдаги мавжуд ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа инсоний конфликтларни бошқариш, гуруҳий муносабатларни мувофиқлаштириш, жамият бирлигини таҳминлаш воситаларининг ўзаро алоқадорлигини намоиш этади.

Бу регулятив тизимлар бир вақтнинг ўзида тарихий вазиятларга боғлиқ ҳолда, шаклланган менталитет ва яна бошқа кўплаб сабаблар туфайли хулқ ёки хатти-ҳаракатлар талаб этган рағбатлантириш шакли, улар таклиф этган меҳёрлар ва санкциялар турли хил самарадорликларни намоиш этиши мумкин. Шу тариқа, жамиятнинг инсоний зиддиятларни ахлоқий ёки сиёсий, иқтисодий ёки ҳуқуқий регуляторларидан фойдаланиши ижтимоий ҳаёт соҳасидаги муносабатларга ўзига хос устуворликларни юклайди. Улар ўртасида вақтинчалик ўрнатилган бу алоқалар характери ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу соҳасининг роли ошганлиги ёки пасайганлигини билдиради.

Одатда, барқарор демократик жамиятларда сиёсатнинг бошқа ижтимоий соҳалар билан функционал алоқаси мустаҳкам ва динамик характер касб этади. Бу сифатлар ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришнинг сиёсий усуллари ролининг пасайиши, диний ва ахлоқий меҳёрлар авторитетини, иқтисодий ҳаётни ўз-ўзини ташкил этиш усуллари кучайтириш тамойилларини мустаҳкамлайди.

Шу билан бирга, ўтиш даври шароитларида ёки авторитар тамойилларнинг ўсиш даврида ижтимоий жараёнларни мувофиқлаштиришнинг сиёсий усуллари роли кучаяди. Тоталитар режимларда эса бошқаришнинг сиёсий усуллари

воситасида идора этиш иқтисодий, ахлоқий, ҳуқуқий омиллар таҳсири ва қадрини тушириш ҳисобига амалга оширилади. Бунда элита мафкуравий мулоҳазалардан келиб чиқиб ахлоқий меҳёрларни писанд қилмайди, шунингдек, иқтисодий мақсадга мувофиқликдан келиб чиқиб, инсон кадр-қимматига оид тушунчаларни назарга илмайди. Ҳокимиятларнинг фуқаролар шахсий ҳаётига аралашуви, уларнинг шахсий ва жамиятдаги ҳаёти тўла назорат қилиниши натижасида сиёсат бошқа ижтимоий соҳаларни ютиб юбориши жараёнлари содир бўлади. Шунинг учун нафақат сабаб-оқибатли, балки ижтимоий ҳаёт соҳалари ўртасидаги функционал алоқаларини мутлақлаштириш сиёсат табиатини жиддий салбий ўзгаришига олиб келади.

Сиёсат ва иқтисод. Сиёсат билан иқтисод ўртасидаги муносабатларда сиёсий ҳокимиятни шаклланиш жараёнларида иқтисоднинг сезиларли детерминациялаш ролини кузатиш мумкин. Иқтисоднинг бундай детерминациялаш ролини девелопменталистик ((фр. девелўемент – ривожланиш) ёндашуви мисолида кўриш мумкин. Бу ёндашув тарафдорлари сиёсатнинг иқтисодга боғлиқ эканлигини мутлақлаштирмаган ҳолда иқтисоднинг кучсиз ривожланиши ҳокимиятнинг марказлашуви ва авторитар тамойилларнинг кучайишига зарурият ва эҳтиёж сезади, деб билади. Шунингдек, улар жамиятдаги иқтисодий ўсиш, жон бошига ўсувчи ялпи ички маҳсулот плюралистик демократиянинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратади, деган ғояни ҳам илгари суради.

Таниқли олим Б.Рассет қатор ижтимоий-иқтисодий (О.Холининг аҳоли жон бошига кўрилган фойда, маҳлумотлилик даражаси, мактаб таҳлими билан қамраб олинганлиги, оммавий ахборот воситаларининг тарқалиши ва ҳоказо) ва турли сиёсий (давлатнинг бошқаруви учун харажатлар, сайлов тизимининг характери ва ҳоказо) кўрсаткичларни тўплаб, улар асосида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш типларига мувофиқ келадиган жамиятларнинг турларини ажратиб кўрсатади: анҳанавий,

примитив жамият; анҳанавий цивилизация; ўтиш жамияти; саноат инқилоби жамияти ва юксак оммавий истеҳмол жамияти⁵⁹.

Албатта, “иқтисод доимо ҳаётнинг сиёсий соҳасини аниқлайди” қабилидаги қарашлар – бу уни ҳаддан ошириб кўрсатишдир. У ёки бу давлат, синф, миллат, гуруҳ сиёсатининг асосий манбаларини иқтисодий детерминизмга боғлаш ҳам тўғри эмас. Аммо, шу билан бирга, сиёсатнинг иқтисодга бутунлай боғлиқлигини тарихий ривожланиш тажрибаси ҳам инкор қилади. Сиёсат ҳокимияти – давлатнинг итоат эттириш шаклига ўтиши билан хўжалик муаммолари ижтимоий аҳамият касб эта бошлайди, шунингдек, давлат иқтисоднинг бутун бир жамият манфаатлари билан боғланган жиҳатлари учун ўзининг мувофиқлаштириш қобилиятини сақлайди. Лекин бундай таҳсир уч хил бўлиши мумкин: позитив, негатив ёки нейтрал.

Иқтисодни номонополлаштириш ва номилитарлаштириш, макробошқарувни такомиллаштириш, фаол ижтимоий сиёсат олиб бориш, коррупцияга қарши кураш каби ҳозирги замон ижтимоий тараққиёти эҳтиёжларига боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилиш давлатнинг иқтисодий мувофиқлаштириш маркази сифатидаги ролини оширишни талаб этмоқда. Масалан, Ғарбдаги ҳам либерал, ҳам консерватив мафкурага берилган доиралар давлатнинг регулятив қобилиятини талаб қилувчи объектив ижтимоий жараёнлар таҳсирида давлат органларининг иқтисодий жараёнларга аралашувига нисбатан муросасиз нуқтаи назарларидан воз кечмоқда.

Бошқа томондан ёндашганда эса тадбиркорлик, кичик ва оилавий бизнес, фуқароларнинг хўжалик ташаббуслари кабиларга боғлиқ ҳолда жамият ижтимоий тузилмаларидаги илгари силжишлар учун давлатнинг хўжалик-иқтисодий ҳаётини бошқаришдаги иштирокини кенгайтиришга қарама-қарши ўлароқ, иқтисодий жараёнларни ва ўз-ўзини ташкил этиш тамойилларини кучайтириш фойдалидир. Лекин аниқ бир мамлакат миқёсида фикр юритганда, сабабли ва функционал муносабатларни ўрганиш талаб этилади. Умуман, сиёсат билан иқтисод бир-бири билан бевосита эмас,

балки билвосита – ижтимоий муносабатлар орқали ўзаро боғлиқдир.

Иқтисод инсонлар ҳаёт фаолиятининг моддий асосларини олдиндан белгилаб, бу билан жамият ижтимоий дифференциацияси характерини аниқлайди. Турли хил гуруҳлар ўз ижтимоий манфаатларини иқтисодий мазмунларига мувофиқ ҳолда қондиришни давлат фаолиятининг у ёки бу характерига ёки ҳокимият институтларининг ўз манфаатларини қондиришга ундайдиган сиёсий шаклларга мурожаат қилишлари табиий бир ҳолдир.

Давлатнинг қатламлар ва гуруҳлар ижтимоий сўровларига у ёки бу шаклда акс-садо бериши сиёсатни иқтисодий ҳаёт сўровлари ва талабларини концентрациялаш, уларни қабул қилинаётган ҳокимият органлари қарорлари мазмунига айлантиришга мажбурлайди. Лекин бу манфаатлар давлат сиёсатида янги йўналишлар бўлишига олиб келадими ёки ҳокимият ўз сиёсий йўлини радикал модернизация қилишга мажбурлайдими (яъни, янги сиёсатни шакллантиришни шарт қилиб қўйилиши, давлатнинг ўз ваколатларини амалга оширишнинг янги йўналишларига зарурият сезиши) ёки жамият у ёки бу гуруҳлар такрор ишлаб чиқаришини тахминлашнинг носийёсий воситаларидан фойдаланишни афзал кўрадими ёки маҳлум страта ва табақалар мақсадларига эришиши учун тўсиқлар қўядими – буларнинг ҳаммаси аниқ тарихий вазиятга боғлиқдир. Шунингдек, иқтисод билан сиёсат ўртасидаги муносабатлар характери турли-туман бўлиши мумкин.

Сиёсат ва ҳуқуқ. Ҳуқуқий соҳа амалдаги қонунчиликда у ёки бу кучлар сиёсий ҳукмронлигининг асосий принципларини мустаҳкамлайди. Шу билан бирга, ҳуқуқий меҳёрлар ўткир ва кескин сиёсий талабларни юмшатади, бу билан нафақат сиёсий йўл тарафдорлари талабларига, балки давлатнинг барча фуқароларига мослашади, партиявий иштиёқлари мавжудлиги ёки йўқлигидан қатъи назар уларга умуммажбурий талаблар қўяди. Ҳуқуқ жамиятнинг табиати олдиндан белгилаб қўйган, кишиларнинг

ҳамкорликда яшаш талаблари тизими бўлиб, бу талаблар амалдаги қонунларда мустаҳкамлаб қўйилганми ёки йўқми, ундан қатъи назар, ҳамкорликка йўғрилган кишилар бирликлари бу тизимсиз яшай олмайдилар. Шунинг учун ҳам ҳуқуқ у ёки бу қатлам, миллат, давлатнинг сиёсати етуқлигининг ўзига хос мезонидир. Шу туфайли ҳам ҳуқуқ жамиятдаги фуқароларнинг фаровонлик ва маҳлум тартиботда яшашига нисбатан ижтимоий ўзаро талабларининг қуйи чегараси бўлиб, усиз жамиятнинг ҳам, индивидларнинг ҳам бир-бирларини ижтимоий ва сиёсий фаолиятларига зиён келтирмайдиган ҳолатдаги кишилиқ ҳаёти ва ҳокимият жараёнларидаги иштирокларини амалга ошириб бўлмайди.

Ҳуқуқий шаклда (позитив ҳуқуқ) фуқаролар ижтимоий ва сиёсий ҳулқи ва хатти-ҳаракатини ҳуқуқий мувофиқлаштиришнинг ифодаланиши – бу инсон индивидуал ҳулқининг йўл қўйилган чегараларда алоҳида ўсиш характериға эға эканлиғидир. Шу тарзда ҳуқуқ идора этувчи тузилмаларнинг, шунингдек, муҳолифатнинг ҳам фаолият имкониятлари ва чегараларини аниқлаб беради. Шунинг учун ҳокимият доираларининг ҳуқуққа бўйсунishi – сиёсий режимнинг легитимлиғи ва унинг барқарорлиғини таҳминлаш учун яратилган жиддий шарт-шароитлардан бири ҳисобланади.

Албатта, аниқ сиёсий тизимларда сиёсат билан ҳуқуқ ўртасидаги муносабатлар зиддиятли, шунингдек, бир хил аҳамият касб этмаслиғи мумкин. Нафақат тоталитар ёки авторитар, балки маҳлум даражаларда демократик мамлакатларда ҳам кўпинча сиёсий лояллик қонундан юқори қўйилади, бунинг натижасида эға қонуннинг ҳуқуқий мувофиқлашуви кучсиз кечади.

Собиқ иттифоқ давридан Маълумки, партия ва давлат номенклатураси нафақат қонунларға бўйсунмади, аксинча, ундан ўз сиёсий муҳолифатларини йўқ қилиш учун унумли фойдаланди. Бу даврда сиёсий қатағонға учраганлар “жиноятчилар”, деб эълон қилинди. Давлат репрессив аппаратининг барча кучи уларға қарши қаратилди.

Сиёсат ва ахлоқ. Сиёсат билан ахлоқнинг ўзаро муносиблиги муаммолари бир неча минг йиллардан буён мутафаккирлар ижодида муҳим ўрин эгаллаб келди. Ғарб дунёсидаги сиёсий фикрлар тарихида бу масалани ечишнинг уч хил ёндашуви шаклланди.

Биринчи гуруҳ мутафаккирлар – Макиавелли, Моска, МихелҒс, Бентли, Бёрнхем, Г.Кан кабилар сиёсатда ахлоқнинг ролини инкор қилиш нуқтаи назарига яқин турди. Платон, АристотелҒ, э.Фромм, Л.Мемфорд, Ж.Хаксли кабилар эса аксинча, сиёсий ёндашувларни ахлоқий-этикавий баҳолашлар билан қориштириб, ахлоқнинг устуворлиги талқинини мерос қилиб қолдирди. Учинчи гуруҳ вакиллари – А.Швейцер, М.Ганди, А.Епштейн кабилар эса ахлоқ воситасида сиёсатнинг фазилатларини ошириш тарафдори бўлди.

Амалий ҳаёт кўрсатдики, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби сиёсатда ҳам дастлабки даврлардан бошлаб манфаатларни шакллантириш ва уларни амалга ошириш жараёнлари инсонда ахлоқ устуворлиги, унинг ҳокимиятга даҳвогарлик қилишдаги адолатга амалга қилишга доир тасаввурлари давлатга нисбатан йўл қўйилган ва тақиқланган муносабатлардаги эркинлик ва тенглик чегараларида кечиши анҳаналари шаклланди, сиёсий институтлар билан боғлиқ бўлган муносабатларда ўзаро машуллиқ каби қадриятларга амал қилиш бошланди. Бошқача айтганда, сиёсат дастлабки даврлардан бошлабқ ўзида икки хил ўлчов – инсоннинг давлат ҳокимияти билан бўлган муносабатларидаги баҳолаш ва мўлжал олиш тизимларини акс эттирди: фойда ва ахлоқ. Агар сиёсий онг инсонни мақсадга эришиши самарали ёки самарасиз, зарарли ёки фойдали ҳодисалар сифатида баҳолашга мажбурласа, ахлоқ бу масалаларни эзгулик ва ёвузлик, мавжудлик ва зарурият каби ўзаро муносабатлардан келиб чиқиб ҳал қилади ва бу билан баҳолаш ва мезонлаш тизимидан юқорида туради.

Албатта, сиёсатнинг ахлоқийлиги нисбий ўлчовдир. Барқарор демократик режимларда ахлоқ халқ билан элита ўртасидаги ўзаро ҳурматли мулоқотнинг муҳим манбаларидан биридир. Шу билан бирга, у ёки бу мамлакатлардаги айрим сиёсий жараёнлар

(урушлар, инқирозлар, инқилоблар, модернизациялар) сиёсий хатти-ҳаракатларнинг ахлоқий йўл қўйилган чегараларини бузишга мойил бўлиб қолмоқда. Баҳзи ҳолларда эса ахлоқий қадриятлар сиёсий ҳаёт чегараларидан бутунлай чиқариб ташланмоқда.

Сиёсий жараёнларнинг барча кенгликлари ҳам ахлоқий ва сиёсий ёндашувлар зиддиятларини ўзларида тенг равишда ифодаламайди. элиталар бошқарув фаолиятининг фақат касбий тоифага тегишли соҳалари ёки инсондан ахлоқий танлашни талаб қилмайдиган фуқаролар мажбуриятларини амалга оширувчи технологиялар, одатда, ахлоқий рефлексиянинг (жавоб таҳсир) минимал даражасига эгадир, холос. Шу билан бир вақтда, бу зиддиятлар субъектнинг сиёсий нуқтаи назари ишлаб чиқиладиган жараён – қарорлар қабул қилишда уларга эришиш мақсадлари ва воситалари мутаносиблиги рўй бераётган пайтларда анча кескинлашади.

Масалан, Германияда фашистлар ҳокимият учун курашаётган даврда ишчилар ҳуқуқи ва қадрини ҳимоя қилиш, улар институтларини сақлашга ваҳда беради. Лекин улар бир вақтнинг ўзида (1933 йил баҳорида) ишчиларнинг касаба уюшмалари, ҳазиналари, газеталари таҳририятларини ўз биноларидан ҳайдаб чиқариб, уларнинг ўрнига фашистлар бошчилигидаги “Немис ишчилар фронти” касаба уюшмасини тузди. Болшевиклар дохийларининг сиёсати ҳам худди шу каби ахлоқсизлик асосида амалга оширилди. Улар ҳам ишчилар манфаатларини ҳимоя қилувчилар сифатида инқилоб уюштирдилар, кўп ўтмасдан ўз репрессив аппаратини ишчиларга қарши қарата бошлади⁶⁰.

Ахлоқ ва сиёсат ўртасидаги зиддиятларни, ҳар қандай шаклдаги ижтимоий мажбурлашни, ҳаттоки куч ишлатишни ўз табиатига кўра ахлоқсизликдир, дейиш ҳам қийин ҳолатдир. Аслида субъект томонидан қўлланаётган сиёсий усуллар ва воситаларни ахлоқий баҳолаш конкрет вазиятларга боғлиқдир. Масалан, агрессор хатти-ҳаракатига қарши ёки инсоннинг яшаш меҳёрларини очиқ равишда бузувчи кишилар (ва гуруҳлар) фаолиятини тўхтатиш билан боғлиқ куч ишлатиш ахлоқий жиҳатдан эҳтироф этилади. Социолог Р.Доузнинг фикрича, куч ишлатиш монополиясига эга бўлган

давлат ўз легитимлигини тахминлай олса, яҳни халқнинг ахлоқий тўғриликларини расмий ҳокимият ахлоқий меҳёрларига тўғри келгандагина бу кучдан самарали фойдалана олиши мумкин⁶¹.

Немис олими Макс Вебер талқинича, “дунёдаги ҳеч бир этика, кўпчилик ҳолатларда, “яхши” мақсадларга эришишда ахлоқий жиҳатдан шубҳали ёки, ҳеч бўлмаганда хавфли воситалардан фойдаланиш ва ортиқча ножўя ва хунук оқибатларга олиб келиш эҳтимоллари билан боғлиқ заруриятлар билан алоқадорликда бўлиш фактини четлаб ўта олмайди”⁶². Шунинг учун ҳам сиёсат олдида доимо ахлоқий талаблар учун бегона бўлмаган “озгина ёвузлик”ни танлаш муаммоси, яҳни конфликтларни мувофиқлаштиришда пайдо бўладиган, муқаррарлиги аниқ, инқирозлик вазиятларини юмшатовчи каби мақсадга эришиш воситаларидан фойдаланиш вазифаси туради; ўз хоҳиш-иродасига эришишда мақсадларни пастроқ ижтимоий баҳоларда амалга оширишга интилиш барқарорлик ва фуқаролик муросасозлигини сақлаш сиёсатига хос бўлган белгилардир.

Ахлоқий рефлексияга эга бўлмаган характердаги режимлар сурбетлик, мунофиқлик, инсонга нафрат билан қараш каби иллатларни ҳокимият ва бошқаришнинг устувор меҳёрларига айлантиради. Натижада, коррупция, криминал тарзда идора этиш ва ниҳоят, сиёсат аҳолининг турли гуруҳлари ўртасида бир-бирига нафрат уйғотиш, жамият бирлигини бузиш манбалари ва воситаларига айланади. Ноахлоқий сиёсат шахс устидан куч ишлатиш, диктатура ифодаси бўлиш, бу ёвузликларни тўғридан-тўғри рағбатлантириш воситасидир.

Сиёсий ва ахлоқий мезонларнинг зарурий мувозанатини сақлаш мураккаб ишдир. Бундай ишни уддалаш кучли ахлоқий фазилатларга эга, турли хил сиёсий иштирокларда бевосита тажриба орттирган сиёсий етакчиларга насиб этади. Ахлоқий принципларга эга бўлмаган етакчилар ўзининг ҳокимиятга доир мақомини ошириш ёки уни сақлаш учун турли воситалардан фойдаланишда ички чегараларни осонлик билан бузадилар; қарорлар қабул қилишнинг сиёсий машулияти оғирликларини

ўзида синаб кўрмаган етакчилар кўпинча ҳокимиятнинг ҳаммани жалб қилувчи танқидларига берилиб кетиб, бу билан аҳолининг эҳтирос ва ҳис - туйғуларини жунбушга келтиради.

Сиёсий ва ахлоқий ёндашувлар ўртасидаги мувозанатларни сақлашнинг қийинлиги сабабларидан бири – бу сиёсий онг тузилишининг мураккаблигидир. Сиёсий онгнинг индивидуал компонентлари, одатда, шаклланган эҳтиқодга берилишни сақлаш, шахснинг ҳаётда маълум бир фикрлар таҳсири остида бўлиш қобилиятларини характерлайди. Гуруҳий ахлоқ эса инсонни у ёки бу бирликка қўшилганлиги, унинг қўйилган жамоавий мақсадларни айнан ўзлаштиришини, гуруҳ аҳзоларига айнанлашишини (идентивлик) характерлайди. Шу билан бир вақтда, ахлоқий тасаввурларнинг умуминсоний мазмуни инсонга унинг умуман бутун бир инсониятга тааллуқли эканлигини англашга кўмаклашади. Шунингдек, бу жараён ҳар бир инсонга мустақиллик бахш этиб, сиёсий курашларда унинг атрофидаги кишилар сафдоши ёки муҳолифати эканлигининг ҳеч бир аҳамияти йўқ. Кишиларда фақат умуминсонийлик, универсал меҳёрлар, кадриятларнинг уйғунлашувигина шахснинг ахлоқий онгини талаблар даражасига кўтара олади.

Сиёсат мавжуд экан, унинг зиддиятли муносабатларини ахлоқий жиҳатлардан ҳал қилиш қийин жараён бўлиб қолаверади. Лекин, шунга қарамай, бу ихтилофларга цивилизациявий шакл беришнинг имкониятларини топиш мумкин. Бунинг учун авваламбор, элита ёки қандайдир ижтимоий (миллий, диний) ёки сиёсий гуруҳларнинг имтиёзли турмуш тарзига йўл бермайдиган, инсонийликка йўналтирилган сиёсат юритиш ҳокимиятнинг ҳар бир жабҳаларининг вазифалари бўлиб қолиши лозим бўлади. Ҳокимият фуқаровий тинчлик, сиёсий кучлар ўртасида муттасил мурося учун изланишга асосланган сиёсат олиб бориши керак⁶³.

Шу билан бирга, бундай сиёсат йўли элита ва етакчилар танлаш механизмлари, улар фаолияти устидан жамоатчилик фикрининг демократик назоратини кучайтириш билан тўлдирилиб борилиши зарур. Бу жараёнларда инсоннинг ўзи ҳам ахлоқий машууллик

юкини у ёки бу партия, давлат ёки ишончли вакиллари сиёсий танлаши устига ортишга интизмаслиги лозим. Ана шундагина ахлоқ сиёсий ривожланишнинг ишончли манбасига айланади, сиёсат эса ахлоқ қадриятлари ва универсал меҳёрлар мақомини мустақамлаш воситаси сифатида майдонга чиқади.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т. Ўзбекистон. 2011
2. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-18 жилдлар. Т. Ўзбекистон. 1996-2010.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т.-Маънавият. 2008
4. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Т. - Ўзбекистон. 2010
5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т. - Ўзбекистон. 2011.

Қўшимча адабиётлар

1. Ергашев.И ва бошқалар. "Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти". Дарслик. Т.: Академия, 2005.
2. Азизхонов А.Т. ва бошқалар. "Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти". Т.: "ДИТАФ".2001.
- Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. —Т.: Абдулла Қодирий номидаги «Халқ мероси» нашриёти, 1993.
4. Азизхўжаев А.А. Чин ўзбек иши. — Т.: «Ўзбекистон», 2011.
5. Азизхўжаев А.А. Демократия — халқ ҳокимияти демакдир. — Т.: 1996.
6. Азизхўжаев А.А. Мустақиллик: курашлар, изтироблар, қувончлар. — Т.: «Шарқ», «Академия», 2001.
7. Азизхўжасв А.А., Ҳусанов О.Т., Азизов Х. Конституциявий ҳуқуқ. — Т.: «Академия», 2001.
8. Жалолов А. ва Хоназаров Қ. умумий таҳририда. Мустақиллик: изоҳли-илмий оммабоп луғат. Т., «Шарқ», 1998.
9. Жўраев Т.А. Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик. — Т.: "Академия", 2007.
10. Жалилов Ш. Кучли давлатдан — кучли жамият сари: Тажриба, таҳлил, амалиёт. — Т.: «Ўзбекистон», 2001,
11. Жумаев Р.З. ва бошқ. Сиёсий ислохотлар стратегияси. "Академия" Т. 2009.
12. Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт (илмий-таҳлилий мақолалар тўплами). — Т.: 2003.
13. Жумаев Р.З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. — Т.: «Шарқ», 1998.

14. Левитин Л., Карлайл С. Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. – Т.: «Ўзбекистон», 1996.

15. Гафарли М.С., Касаев А.Ч. Ривожланишнинг Ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик-тараққиёт асоси. –Т.: Ўзбекистон, 2000.

Интернет сайтлари

1. Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали-гов.уз

2. Халқ сўзи газетаси – www.инфоХС.Уз

2. Туркистон газетаси – www.туркистонсаркор.уз

3. Маърифат журнали – www.маърифат-информ.уз

4. Жамият ва бошқарув журнали – www.рзултасадемайфреенет.уз

5. Мозийдан садо журнали – www.мозий.достлинк.нет

6. Ташқи ишлар вазирлиги – www.мфа.уз

7. Зиёнет – www.зиёнет.уз